

ראשון פרשני הירושלמי

קווים לדמותו ולפועלו של ר' שלמה סיריליו, ממגורשי ספרד

עמוס סמואל

א. תולדות הרש"ס

1. בקושטא, בסאלוניקי, באדריאנופול

ר' שלמה סיריליו (להלן: רש"ס) נמנה עם מגורשי ספרד,¹ ועל-כן מלאות חמש מאות שנה לגירוש מהווה הזדמנות נאותה להעלות קווים לדמותו ולפועלו כפרשן התלמוד הירושלמי. בשנת 1492, עם הגירוש, יצאה משפחת סיריליו מספרד מזרחה, וככל הנראה התיישבה בקושטא. הקהילה היהודית בקושטא — שהיתה כבר זה שנים קהילה גדולה ומאורגנת — זכתה להתפתחות נוספת עקב הצטרפותם של מגורשי ספרד אליה.

ר' שלמה, עודנו צעיר לימים, החל ללמוד תורה בקושטא אצל ר' אליהו ב"ר בנימין הלוי, שהיה מגדולי הרבנים בתורכיה.² לאחר כמה שנות לימוד בקושטא עבר הרש"ס לסאלוניקי, ושם הוסיף ללמוד תורה — אצל ר' יעקב ב"ר חביב, בעל 'עין יעקב' על אגדות הרש"ס, ואצל בנו, ר' לוי ב"ר חביב (הרלב"ח).³ לימים נתגדל הרש"ס בתורה, הוסמך להוראה והחל להימנות עם רבני סאלוניקי וגדוליה, עסק בפסיקת הלכות בענייני כשרות ואף חיבר קונטרס: 'הלכות שחיטות ובדיקות הריאה בקוצר'.⁴ לדעת

ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 [...] ולכן ניערתי חוצני אני שלמה בכ"ר יוסף סיריליאו מגרוש ספרד, עם מפוזר ומפורד; — מתוך פתיחת רש"ס לביאורו לירושלמי. אין ידיעות על הוריו של רש"ס. כמו כן אין ידיעות על שנת לידתו ומקומה. פרומקין (חלק א, עמ' 64) כתב: 'מעיר סיריליו'. מדפיסי ראם (ראה: ראם, הקדמת לעהמאן, הערה ד) העירו:

יגענו ולא מצאנו שם עיר סיריליאו במדינת ספרד. ואולי היה מעיר Suria במדינת קאטאלניה אשר לספרד. והאותיות 'ליאו' הם לכינוי היחס בשפת ספרד המדוברת בפי אחינו הספרדים שבטורקיה, כי כן קורים עד היום לאיש שהוא מאיזמיר [...], איזמירליאו [...]

2 ר' אליהו ב"ר בנימין, בעל 'שור'ת זקן אהרון', נתמנה לרב עדת היהודים היוונים בקושטא לאחר מות ר' אליהו מזרחי. על הקהילה היהודית בקושטא באותו זמן — ראה: אנציקלופדיה עברית, כט, ערך 'קושטא', עמ' 561.

3 ר' יעקב נפטר בסאלוניקי בשנת רע"ה (1515). בנו, הרלב"ח, שהתפרסם בהתנגדותו ליוזמת ר' יעקב בירב לחידוש הסמיכה, נפטר בירושלים בשנת ש"ה (1544/1545).

4 הקונטרס נדפס בקושטא בשנת רצ"ג (1533). ר"י קארו מזכירו בשו"ת אבקת רוכל, סימן רי. הקונטרס לא שרד ולא נשאר כל עותק ממנו. וראה עוד לעניין קונטרס זה: יערי, עמ' 89; עסיס, לנוסח, עמ' קמה.

מהר"ש ליברמן⁵, בסאלוניקי החל הרש"ס לחבר את פירושו לתלמוד הירושלמי (על הפירוש בפירוט — להלן). זמן-מה ישב הרש"ס כדיין וכמורה הוראה באדריאנופול, שהיתה אחת הערים הגדולות בממלכה העות'מאנית⁶.

2. עם קבוצת חכמים לצפת

עקב גירוש היהודים מספרד ומפורטוגאל גברה זיקת היהודים לארץ-ישראל ולמצוות יישובה. עם התפתחות האיפריה העות'מאנית כמאה ה"ז, יכלו היהודים לממש את זיקתם לארץ, ורבים ממגורשי ספרד ומצאצאיהם עלו לארץ-ישראל והביאו לתנופה של התפתחות היישוב היהודי בה⁷. רבים מן העולים שמו פעמיהם לצפת, שהחלה להתפתח כעיר מרכזית, מתחרה במידת-מה עם עליונותה של ירושלים⁸.

בשנות השלושים של המאה ה"ז עלתה קבוצה נכבדה של חכמים מסאלוניקי לארץ-ישראל והתיישבה בצפת. עם קבוצה זו נמנו: ר' יוסף קארו, ר' שלמה אלקבץ, וגם ר' שלמה סיריליו⁹. מיד עם עלותם ארצה השתלבו חכמים אלה, ובכללם הרש"ס, בין רבני צפת. ראש וראשון לרבני צפת באותם ימים היה ר' יעקב כירב, הידוע בפעילותו למען חידוש הסמיכה.

ספק אם הרש"ס מילא בצפת תפקידים רבניים רשמיים כלשהם: רוב עיסוקו היה, ככל הנראה, בהרכצת תורה לתלמידים וביגניבת הזמן¹⁰ בכתיבת פירושו לתלמוד הירושלמי. יחד עם זאת, יש עדויות כי בעת ישיבתו בצפת חיווה הרש"ס את דעתו ואף פסק בענייני הלכה.

5 ראה: ליברמן, עמ' שא.

6 אחד מפסקי ר' שלמה סיריליו כדיין באדריאנופול — ראה: רשד"ם, חלק אבן העזר, סי' קכט. וזו לשונו: 'גם יש אומרים שהחכם מוהר"ר שלמה סיריליו הגבה לאלמנה כנוצר [מאתיים זון] באנדרינופלה. כמו כן מצויה עדות ישירה של הרש"ס על דינותו באדריאנופול. הוא פנה אל רבו, ר' אליהו ב"ר בנימין, וביקשו לאשרר פסק הלכה שהורה באדריאנופול: 'זה שאירע לי כאן בעיר אנדרינופלי שבא אלי השנה [...] והגעילוהו ואפו בו מצה בה דינו ואמרתו כל המצה שרדו בו אסורה'. ראה: אליהו ב"ר בנימין, סי' רט. בעהר, בהסתמכו על עדות זו, סבור, כי פניית הרש"ס היא מימי עלומיו, ולדעתו, הוא שהה זמן-מה באדריאנופול כתלמיד בישיבת הגאון ר' יוסף פאסי. לעניין זה ולתולדות רש"ס בכלל — ראה: בעהר, עמ' 150-155. לדעתי, גירסה זו של בעהר אין לה יסוד, שכן פנייה זו, להערכתו, היא מאוחרת, עת ישב הרש"ס באדריאנופול כחכם וכדיין.

7 תנועה של עליית יהודים מבין מגורשי ספרד ופורטוגאל לארץ היתה עוד לפני כיבושה בידי העות'מאנים. על כך בהרחבה — ראה: הקר.

8 כתב על כך ר"י קארו (ראה: ר"י קארו, אבקת, סימן א):

כרם היה לידידי בקרן בן שמן כי כאשר ראה ה' עוני עמו ישראל, אשר היה זה קרוב לאלף חמש מאות שנה נדחו מעל אדמתם, מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר בכמה גרושין וכמה שמדות, זכר להם ברית אבותם ושכ וקבצם מאפסי ארץ אחד מעיר ושנים ממשפחה אל ארץ הצבי, ונתיישבו בעיר צפת תוב"ב, צבי היא לכל הארצות [...] משם [מצפת] תצא תורה ואורה לכל תפוצות הגולה, גולה על ראשה ושבעה נרותיה מאירות אל עבר פניה.

9 רשימת החכמים — ראה: עתייה. ברשימה זו כתוב: ר' שלמה גירליו, אבל ככל הנראה זו טעות דפוס, וצ"ל: סיריליו.

10 בסוף הפתיחה לפירושו, כותב הרש"ס: 'רוב מלאכתי היה בלימוד התלמידים תלמוד, ועיוני בו

כך, למשל, מצויה עדות על מעורבותו של הרש"ס בדיני שביעית, אשר עקב העלייה ארצה הפכו להיות מעניין עיוני, בבחינת 'הלכתא למשיחא', לעניין המחייב התמודדות הלכה למעשה. ואכן סמוך לעלייתו ארצה, טרח הרש"ס בחיבור קונטרס, אשר בו הוא דן בענייני שביעית, ולימים הוא שילב קונטרס זה בביאורו למסכת שביעית (ראה להלן). הנה דוגמה לסוגיה מעשית שנדונה על-ידי רש"ס. על רקע העובדה, כי רוב השטחים החקלאיים באותם ימים היו כבעלות נוכרים, התעוררה שאלה מעשית ביותר: האם חלה קדושת שביעית על פירות הגדלים בקרקע של נוכרים? הרש"ס כתב בקונטרסו, כי קדושת שביעית חלה על פירות אלה, הם חייבים ב'ביעור' ופטורים מהפרשת תרומות ומעשרות, כמו שאר פירות שביעית. אחד מגדולי צפת, ר' משה מטרנאי (המבי"ט), ביקש לאמץ את חוות-דעתו ההלכתית של הרש"ס הלכה למעשה ועורר בכך התנגדות חריפה מצד ר' יוסף קארו.¹¹

על מעורבות הרש"ס בצפת בעניין הלכתי אחר מצויה עדות באחת מתשובות הרשד"ם:

וכמו שנשמע מצפת תוב"ב אשר יש בה יהודים לרוב, והחכם השלם כמהר"ר שלמה שריליו, רצה לנהוג הנפיחה כמו בסאלוניקי, ומיחה בידו הרב הגדול כמהר"ר יעקב בירב תנצב"ה, ולא הניחו לעשות כן, עם היות יוקר הבשר שם ידוע.¹²

מדברים אלה עולה, כי לעניין הנפיחה לא הסתפק הרש"ס במתן חוות-דעת הלכתית אלא רצה להנהיג את הנפיחה הלכה למעשה. יתכן שהוא התכוון להנהיג אותה רק בקרב יוצאי סאלוניקי שהתיישבו בצפת, שכן כלפיהם חש שהוא בעל סמכות,¹³ אך אף על כוונה מצומצמת זו מיחה ר' יעקב בירב.

בצפת השלים הרש"ס את כתיבת פירושו לארבע המסכתות הראשונות של התלמוד הירושלמי: ברכות, פאה, דמאי וכלאים.¹⁴

- [בירושלמי] היה בגניבת זמן מן הלילה ומן היום, ואני קורא על עצמי "גנכותי יום וגנכותי לילה". מהקשר הדברים נראה, כי הם מתייחסים גם לחקופת ישיבתו בצפת.
- 11 עיין: ר"י קארו, אבקת, סימנים כד, כה. על המחלוקת כהלכה בין ר"י קארו לר"מ מטרנאי — ראה, בהרחבה: דימיטרובסקי.
- 12 עיין: רשד"ם, חלק יורה דעה, סי' מ. (נפיחה היינו בדיקת כשרותה של בהמה על-ידי נפיחת ריאתה.)
- 13 כך משתמע לכאורה ממה שכתב הרשד"ם שם בסוף הסימן: [...].
- 14 [כמו שזכרתי למעלה שהרב הגדול מהר"ר יעקב בירב זצ"ל מיחה ביד [...].] ר' שלמה שריליו זצ"ל שרצה לנהוג הנפיחה בא"י חוב"ב [צ"ל: בצפת תוב"ב] ולא עלה בידו, אעפ"י שיש שם קהל גדול מאנשי העיר הזאת שלוניקי יע"א [...].
- 14 בקולפון של כ"י פאריס, הכולל את פירוש הרש"ס לירושלמי למסכתות אלה כתוב: 'בש[נח] השב ישראל לנויהם, במתא צפת שבגליל העליון'. שנה זו פוענחה בידי שוואב כשנת ה' אלפים ש' (1540) (בכתב-היד יש ניקוד מעל לה"א ומעל לשי"ן) — ראה: שוואב, עמ' 82.

3. בירושלים

סמוך לשנת ש"ו (1546) עזב הרש"ס את צפת ועלה לירושלים. אין לנו ידיעות על הנסיבות שהביאו לעלייתו לירושלמה, כמו כן אין ידיעות בדוקות על מעמדו של הרש"ס בירושלים. א"ל פרומקין כתב, כי הרש"ס, עם עלייתו לירושלים, 'התקדש בקדושת ירושלים ונתעטר שם לשבת על כסא הרבנות אחר פטירת מורינו הרלב"ח ז"ל, רבו משכבר הימים.¹⁵ פרומקין הסתמך בכך על מסורת שבעל-פה בלבד (כ"ן ידענו לנכון עפ"י השמועה)', אולם בהעדר אסמכתא כתובה נראה לי לפקפק במהימנותה של מסורת זו. אמנם בהמשך דבריו כתב פרומקין, כי בכ"י של פירוש הרש"ס על הירושלמי 'כתוב [...] שהגאון היה אב"ד וראש מתיבתא בעיה"ק ירושלים', אולם בדיקה בכה"י מעלה, כי פורחא לא דק. בשער כה"י כתוב: 'התלמוד ירושלמי ברכות וזרעים ושקלים עם ביאור ופירוש מופלא מהרב הגאון הגדול ראשון לציון כמהר"ר שלמה סיריליו זלה"ה והגהות בפני עצמם ממני הצעיר יאודה זרחיה אזולאי'.¹⁶ ברור שאזולאי, בן המאה הי"ט, הוא שכתב דברים אלה והוא שעיטר את הרש"ס בתואר 'ראשון לציון', שלא היה מקובל כלל בזמנו של הרש"ס,¹⁷ ואין כאן עדות קדומה של סופר כתב-היד. נראה יותר להסתמך על דברי הרש"ס על עצמו, בסוף הפתיחה לפירושו, כי רוב מלאכתו היה 'בלימוד התלמידים תלמוד', וב'גניבת זמן' עסק בכתיבת הפירוש לירושלמי סדר זרעים. (בירושלים כתב את פירושו למסכתות שביעית — ביכורים וערך את ה'גמרא' למסכת עדויות).¹⁸

גם אם לא כיהן כרבה של ירושלים, ברור שמעמדו של הרש"ס בעיר היה רם. מצאנו את חתימתו, עם חתימות רבני ירושלים על תעודה שבאה לאשרר הסכמה קודמת על פטור תלמידי-החכמים ממיסים.¹⁹ עוד מצאנו את שמו בסיפור מעשה מתחום דיני ממונות, שנדון על-ידי ר' יוסף קארו. השואל מספר בין היתר: '[...] ועשיתי עמו חשבון לפני החכם השלם כה"ר שלמה סיריליו ז"ל זה עתה כמו שתי שנים'.²⁰ ממהלך הדברים משמע שהדבר היה בירושלים.

רש"ס נפטר בין שנת שי"ג לשט"ו (1553, 1555). תיארוך זה מבוסס על כך, שכתובה על העניין שנדון על-ידי ר"י קארו, כמוזכר לעיל, הוזכר רש"ס בברכת ז"ל.

15 ראה: פרומקין, חלק א, עמוד 65.

16 כ"י בריטיש מוזיאום 403 (Or. 2822).

17 לדעת פרומקין ואלמאליח, הראשון שעוטר בתואר 'ראשון לציון' היה ר' משה גלאנטי, ש"פ — תמ"ט (1620-1689). ראה: פרומקין, חלק ב, עמ' 57; אלמאליח, עמ' 55. לדעה אחרת 'לא השתמשו בתואר ראשון לציון לפני שנת התק"ן' (א' ריבלין, מובא אצל פרומקין, חלק ב, עמוד 58 הערה 1). ועיין עוד להלן: הערות 20, 21, 27.

18 יתכן כי בכתיבת פירושו למסכת שביעית החל עוד בצפת; השלמת הפירוש נעשתה על-כל-פניו בירושלים. על כך וגם על ה'גמרא' לעדויות — ארחיב להלן.

19 עפ"י: פרומקין, חלק א, עמ' 96, הערה 1.

20 הציטוט — ראה: ר"י קארו, אבקת, ראש סימן קמ. ראוי לשים לב לתואר 'החכם השלם' ותו לא. אילו נתעטר הרש"ס כרבה של ירושלים, הכותב לא היה נמנע מלעטרו כאן בתואר הראוי לו. המעשה כולו — שם, סימנים קלט-קמ.

פסק-הדין באותו עניין ניתן ב"יום ב' י"ט לחודש תמוז שנת ה'יקר"ה'²¹, היינו שנת ה'יקר"ה = שט"ו (1555). כיוון שידוע לנו, ששנתיים קודם לכן עוד נעשה לפני הרש"ס 'חשבון מן הריוח', הרי שנפטר בין שנת שי"ג לשט"ו.

4. בני משפחת רש"ס לאחר פטירתו

מבני משפחתו, יש לנו ידיעות על בנו של רש"ס, הרב ר' מרדכי סיריליו, שהעתיק את חידושי המאירי בשנת שי"ט ליצירה.²²

על מצבם הכלכלי של בני משפחתו של הרש"ס לאחר פטירתו, ניתן ללמוד ממכתב מאת ר' יוסף קארו לאחד מחשובי מצרים, שבו הוא מבקש מהנמען שיודרו ויסיים לשלם באמצעות מורשים לאלמנת הרש"ס את החוב שהיה חייב לבעלה. במכתב, שנכתב בידי סופר ונחתם בחתימת ידו של ר' יוסף קארו, נאמר בין היתר:

שמענו שהטבת לעשות חסד עם החיים ועם המתים על דבר חוב החמשים סולטאני אשר הדרתך והגביר ונעלה כה"ר יעקב ויליאריאל יצ"ו חייבים להחכם כמה"ר שלמה סיריליו ז"ל כי התחלתם לפרוע ביד המורשה הנעלה כה"ר יצחקן' אלאשקר יצ"ו. חסדי ה' נזכיר, תהלות ה', כעל כל אשר גמלת עם האלמנה של החכם נ"ע הנ"ל ויתומים אשר נשארו במצור ובמצוק ובחסר כל, ולה בת שהגיעה לפרקה ואין לה במה להשיאה, כי ביתה ריקם מכל טוב, תחיל תצעק בחבליה והיא מר' לה. ועתה הגביר התחזק והתאמץ לעשות צדקה ישועה ורחמים לגמור את אשר החלת לעשות [...] ²³.

ב. הפרשן הראשון לסדר שלם של הירושלמי

הכתרנו את רש"ס בכותרת מאמרנו: 'ראשון פרשני הירושלמי', אולם ליתר דיוק יצוין, כי נתחברו פירושים חלקיים, למסכתות שונות בירושלמי, בידי חכמים ראשונים שקדמו לרש"ס. מפירושים אלה שרדו והגיעו אלינו שניים: פירוש מאת ר' משולם

21 עיין: ר"י קארו, אבקה, סוף סימן קלט. יצוין, כי פרומקין פיענח בטעות ה'יקר"ה = ש"ך, כיוון שהוא חישוב גם את הה"א הראשונה כמציינת את מניין השנים. זה פיענוח מוטעה, כיוון שבשנת ש"ך לא חל י"ט בתמוז ביום שני אולם בשנת שט"ו אכן חל התאריך ביום שני. לשיטתו הגיע פרומקין למסקנה מוטעית, כי שנת שי"ח (1558) היא שנת פטירת הרש"ס. כל הכותבים על הרש"ס הלכו בעקבות פרומקין בציין מוטעה זה.

22 עיין: חיד"א, אות ג, קונטרס אחרון, ערך גדולי הדורות שלפנינו; פרומקין, חלק ג, עמוד 188.
23 המכתב נמצא באוסף קטעי 'הגניזה' שבספריית האוניברסיטה בקמברידג' (TS 13J24) ופורסם — ראה: אסף; בניהו, עמ' תרכו. שם הנמען, לדעת בניהו, הוא יעקב בכה"ר עלי. נוסח המכתב כאן הוא על-פי העתקתו של בניהו. אין פרטים במכתב כיצד נוצר החוב. בכל אופן אין להניח שרש"ס הלווה כספים לשני היהודים המצריים.

ופירוש המיוחס לתלמיד ר' שמואל ב"ר שניאור, לירושלמי שקלים.²⁴ נכון יהיה אפוא להכתיר את הרש"ס כפרשן הראשון לסדר שלם של הירושלמי, אשר פירושו שרד.

1. היקף עבודתו של הרש"ס וסדרה

רש"ס חיבר פירוש לירושלמי שקלים ולאחת-עשרה המסכתות של ירושלמי סדר זרעים; כמו כן חיבר 'גמרא' למסכת עדויות. 'גמרא' זו היא לקט של סוגיות מן הבבלי ומן הירושלמי במסכתות שונות, הדנות במשניותיה של מסכת עדויות. הרש"ס ליקט סוגיות אלה וצירפן יחד עם דברי קישור משלו כ'גמרא' של המסכת. החיד"א ראה כתב-יד של 'גמרא' זו.²⁵

להערכתי, החל הרש"ס את עבודתו על התלמוד הירושלמי, בפירוש מסכת שקלים. ההערכה מבוססת על כך, שבביאורו למסכת שקלים אין, ולו פעם אחת, התייחסות למה שביאר במסכת אחרת; לעומת זאת, כבר במסכת דמאי (קיב ע"א) יש התייחסות למה שביאר בשקלים. אם אכן נכונה הערכה זו, אין לחמוה על כך שהחל את עבודתו דווקא בביאור מסכת שקלים, שכן לגביה מצא בסאלוניקי שני עדי נוסח, כפי שסיפר בהקדמתו. להערכתי, כתב הרש"ס את ביאורו למסכת שקלים עוד לפני עלותו לארץ-ישראל.

כאמור לעיל, בצפת השלים הרש"ס את פירושו לארבע המסכתות הראשונות של הירושלמי (ברכות, פאה, דמאי וכלאים).²⁶

ביאורו של הרש"ס למסכת שביעית הושלם לאחר שכבר ישב בירושלים. הדבר מוכח מתוכן תשובה, ששלח אליו לירושלים ראשה של יהדות מצרים, ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז, נפטר בצפת בשנת של"ג, 1573). וזו לשון הפנייה בראש התשובה: 'לירושלים: לכה"ר שלמה סיריליו יצ"ו'. הרש"ס שאל את הרדב"ז שלוש שאלות: בשאלה הראשונה הוא ביקש מהרדב"ז לבאר לו קטע מוקשה של תוספות במסכת בבא קמא; בשאלה השנייה ביקש ביאור לקטע ירושלמי במסכת שביעית; ובשאלה השלישית ביקש ביאור למשנה במסכת ידים, פרק ד, משנה ג. על שאלתו הראשונה של הרש"ס, השיב לו הרדב"ז: 'לענין דיבור התוס' לא רציתי להטריח את קולמוסי עד אשר תבאר את קושיותיך'.²⁷ על השאלה השנייה והשלישית האריך הרדב"ז לענות

24 על ייחוס הפירוש לתלמיד של ר' שמואל - ראה: עסיס, לפירוש.

25 עיין: חיד"א, מערכת גדולים, ערך מהר"ר שלמה סיריליו: 'גם ראיתי בכ"י שחיבר גמרא על מסכת עדויות שקיבץ מדברי התלמוד דשייכי לה והוסיף נופך בלשון התלמוד, וביאר עליה פרוש רחב ובאה לידי גמרא זו וברכתי ברוך שחלק וכו'.

26 עיין בהערה 14 לעיל. ראוי לשים לב לכך, שבפירושו למסכת ברכות (קס ע"ב) כתב הרש"ס: 'בגון אנן בני ארץ ישראל, ובפירושו לפאה (עה ע"ב) כתב: 'ואחר שבאתי לארץ-ישראל [...] הבנתי העניין הזה'. אבל אין מכאן הוכחה מוחלטת לכתיבת הפירוש כולו בא"י.

27 מסגנון זה, וגם מנוסח פתיחת התשובה: 'לכה"ר שלמה סיריליו' ותו לא, נראה כי לפחות בעת כתיבת התשובה לא כיהן הרש"ס כרבה של ירושלים. התשובה כולה - ראה: רדב"ז, כ"י, עמ' קנז-קנט.

לרש"ס. מעיון בפירושו של הרש"ס למסכת שביעית,²⁸ לקטע שאת ביאורו ביקש מהרדב"ז, מתברר כי הרש"ס שילב בדבריו את ביאורו של הרדב"ז לסוגיה בלי להזכירו בשמו. גם הביאור שביקש הרש"ס למשנה במסכת ידים — משנה הדנה בהפרשת מעשרות בעמון ובמואב כשנה השביעית — היה ככל הנראה לצורך עבודתו בביאור מסכת שביעית.²⁹ שליחת תשובתו של הרדב"ז אל הרש"ס לירושלים מוכיחה אפוא, כי את ביאורו למסכת שביעית כתב הרש"ס, או לפחות השלים, לאחר שכבר ישב בירושלים.

נראה כי הרש"ס כתב את פירושו לפי סדר המסכתות של סדר זרעים, מכאן סביר להניח, כי גם הפירושים למסכתות תרומות, מעשרות, מעשר שני, חלה, ערלה וביכורים נכתבו בירושלים. גם ה'גמרא' לעדויות חוברה ככל הנראה בירושלים. בדיקה מדוקדקת בביאורו לג'מרא' זו מעלה, כי הרש"ס העתיק בביאורו לקטעים ששילב שם גם מביאוריו לקטעים אלה בירושלמי במסכתות השונות. מכאן שחיבור ה'גמרא' נעשה לאחר שסיים את עבודתו בביאור הירושלמי סדר זרעים.

2. כתבי-יד ששרדו ומהדורות מודפסות

פירושי הרש"ס הועתקו בידי סופרים אחדים. בכמה מכתבי-היד של פירושו, מחק הרש"ס או הוסיף דברים בשוליים ובין השיטין, והמעתיק המאוחר העתיק על-פי כתב-היד המוגה, וכך יש לפנינו מהדורות שונות של פירוש זה.

מפירוש הרש"ס לירושלמי ומה'גמרא' שלו לעדויות שרדו כתבי-יד אלה:

(1) כ"י פאריס heb. 1389/1, הכולל את פירוש הרש"ס ואת נוסחו לירושלמי ברכות, פאה, דמאי וכלאים.³⁰

(2) כ"י מוסקבה — גינצבורג 1135, הכולל חלקים מפירוש הרש"ס ומנוסחו לירושלמי תרומות, מעשרות, מעשר שני, חלה, ערלה וביכורים.

(3) כ"י לונדון 403 (Or. 2822) בכריטיש מוזיאום, הכולל את פירוש הרש"ס ואת נוסחו לירושלמי ברכות, פאה, דמאי, כלאים ושקלים.

(4) כ"י לונדון 404 (Or. 2823) בכריטיש מוזיאום, הכולל את פירוש הרש"ס ונוסחו לירושלמי שביעית, תרומות, מעשרות ומעשר שני.³¹

(5) כ"י לונדון 405 (Or. 2824) בכריטיש מוזיאום, הכולל את פירוש הרש"ס ונוסחו לירושלמי חלה, ערלה וביכורים.³²

28 מהדורת הרב דינקלס, כא ע"ב.

29 הרש"ס דן בהרחבה במשנה זו ובעולה ממנה, בביאורו למסכת שביעית, פרק שלש ארצות (צג ע"א-צד ע"א).

30 תיאור כ"י פאריס — ראה: שוואב, עמ' 82. ועיין לעיל הערה 14.

31 בסוף כה"י מצוי העתק שני של תחילת מסכת שביעית והעתק שני של רוב מסכת דמאי.

32 תיאור של שלושת כ"י לונדון — ראה: מרגליות, עמ' 54-56; זק"ש, עמ' 73-75. המהדורה החלקית של הירושלמי של א"מ לונץ כוללת חילופי נוסח בין נוסח דפוס וינציה של הירושלמי, אשר על פיה הכין לונץ את מהדורתו, ובין נוסח הרש"ס עפ"י כה"י שבכריטיש מוזיאום.

ועתה אהל לשורר ולשבח לפני אלהים היים הגונה לכל עני ואביון
 ומעו לאביון בצר לו ויען אותי ביום צרתי ויהי עסרי בדרך
 אשר הלכתי בן יענני א' ס' נ' ס'. ועלי להשההוזה לסלך ה'
 צבאות יג השתחואות שהם כ"ו בתים אחת לבניסה ואחת ליציאה.

ליוצר אור וגם ותרר השמלים.
 עור דלים וגם סומך חנופלים
 וחקני' ל' לתחיל גם לחשלים
 ולפרש מספח השקלים
 ולא נמצא לשום אדם וכלים
 חזו ערי עדות ומר אהלים
 ושתחירו בנהר או נחלים
 אשר היו כמו ננים נעולים
 לשון רש"י ארי הוא בשחלים
 ותקלים פתים וגם כללים
 למימיו העמוקים הצלולים
 בפירושו קצרים גם סגולים
 חכי נבקר ולו שם בנרולים'
 והראב"ד והם רבי פעלים
 דבכרו הם אורה לאפלים
 כקטן חלמיד דבק בשלים'
 קטנה היא למול ביצת נקלים
 ערי פוזי' ונסו הצללים
 בנות ביחו ותלכו שם גאולים
 והוא יכריח שמות כל הצעלים
 וישח אח לחים בקללים
 ויעלו לו זאליו קד ערלים
 אדיר קדש ויוצר קל האלים
 חנם' סבות בני ישי חנופלים
 וימן כל אגוש קפרו שקלים
 בחפים גם שדים ומחוללים
 ואו נשיר לאל מרים שקלים

אנצח לאל מרים שקלים
 אשבח לאל עוטה מאורים
 אשר היה בענרתי בחסרו
 לבאר כל ספרי חוקים
 ותלמוד ירושלמי חקים
 וערווח חלמורה אספתי
 שרתתי וקמתי מתנומה
 וסתחתי סגורים הפתחים
 ואספתי בכל מקום בחלמוד
 אשר הואר באורו החמורים
 ובו כל מעני לומר חלים
 אשר כתב בכל שבעה ארנים
 ולא נבקר שמו על הוד לשונו
 ותוכרתי להרמב"ם והרא"ש
 ושמשוני' הוא עמור חיקני
 בחוכתי לזכרם ברכה
 והנשאר חבנתי נקלה
 ומחלי עור וזה חלק עקלי
 אחלה נא פני האל ואראה
 ויצין גן משיחתי בקרוב
 ועבריהם כמו עקר ירושם
 ויבנה אח נוחו בלשמים'
 ויעמיד כהן לחמים ולאורים
 ויעמיד משה וגם נביאים
 וישיש לב דין חרבן שנים'
 ונביא ראשי פרי הארמית
 ויעלנו לארצנו פרוים

חספארח אדם לשבח בית

סימן לשירי ז"ך' שמן זית

(*) נמלא בזכרי יג, ה'.

(*) הן הן הדברים שאמר הר"ש בפתיחתו, ולא כחנני לשנו בשנו" וכו'.
 (*) הוא רבנו שמעון.

(*) מענין שולי קדשה, והיה לדין להקדש בשלמים, ורק מפני החמז נראה לנקד בשלים.

(*) מל' עד ס' פסח היום שה'ס' ד', ו'ל' כל עוד כחמז בשלם.

(*) רבים נון: לשם נון, וכוונתו ע"ד נטואת יעני' ל"ה, י"א: ויסודין בספרים וגו'.

(*) על מלת "הנס" נמלא נקודה בכ"י ובגליון הכ"י לעומתה נמלא כחוב: קול זסוך...

יחדו יכנו... קול לחמך יס... כאשר פון בעין יראה. חז"ל דרשו על הפסוק הזה

(כמהדדן ל"א): עהדין כל הניחום כלן חומרים שורה נקול אחד.

(*) ר"ל על שני המרכמות.

(*) ר"ל כי נבחרו נמלאו כ"ו נחים. אבל לא יחלים המספר היה עם דבני הכ"ס בהפיוחה

שלפי השיר, אשר אחד: יג הסתחואות שהם כ"ו נחים אחת לכניסה ואחת ליציאה.

ואולי כונתו מלבד כ"ו נחים של השיר ישו בית אחד בכניסתו, ובית אחד ביציאה, ובמנין

היה יתה גם הכיה אשר בו מן "מעון לשירו" אשר עמו יתם כ"ח נחים.

(6) כ"י מוסקבה — גינצבורג 1133, הכולל את ה'גמרא' שחיבר רש"ס לעדויות ואת פירושו ל'גמרא' זו.

(7) כ"י אמסטרדאם — עץ-חיים 3,1 (כיום בספרייה הלאומית בירושלים) הכולל את פירוש הרש"ס ונוסחו לירושלמי ברכות ופאה.³³

כתב-יד של פירוש הרש"ס לירושלמי היה מונח לפני ר' שלמה עדני (1567 צנעא-1625 צפת) בעת שכתב את פירושו 'מלאכת שלמה' למשנה. הוא מרבה לצטט מפירוש הרש"ס בפירושו למסכתות סדר זרעים ובפירושו למסכת שקלים ולמסכת עדויות. להלן דברי ר' שלמה עדני בתחילת פירושו לעדויות:

[...] ומה מאד תמהתי ושמחתי על מה שמצאתי בכתיבת יד לשון גמרא על קצת מקומות ממסכת זו, וזהו מה שמצאתי כתוב עלה דמתני': גמרא: מכדי תנא משבועות קא סליק, מאי שנא דתני עדויות [...] ומצאתי פי' מכוונה להחכם הרב ר' שלמה שיריליו ז"ל וז"ל: [...]

מסתבר כי ר' שלמה עדני חשב בטעות את ה'גמרא' שהרש"ס חיבר למסכת עדויות כירושלמי מקורי.³⁴

גם ר' יהושע בנכנשת (קושטא, המאה ה"ז), בפירושו 'שדה יהושע' לירושלמי, מרבה לצטט מפירוש הרש"ס עפ"י כ"י שהיה לפניו. על כ"י זה ועל הרש"ס כותב ר' יהושע דברים אלה:

ועל טוב יזכר שמו של החכם השלם [...] יעקב אשכנזי ז"ל [...], ושלח לגאליפול לאחיו נ"ע והביא לי שנים שלשה מסכתות ירושלמיות אשר פירש מהר"ר שלמה סיריליו מסדר זרעים ומסכת שקלים ומסכת עדויות שממרוצת דבריו והמשך לשונו נכר כי איש גדול מאד הוא בחכמה, חריף ובקי בחדרי תורה [...] גם הוא לי לישועה ולנחמה בראשית מלאכתי להורות לי דרך ישר בשבילי תלמוד זה, ובנתיבות לא ידעתי, הדריכני במעגלי יושר ובתוך נתיבות משפט [...].³⁵

חכמים נוספים השתמשו בפירוש הרש"ס לפני שיצא לאור במהדורה מודפסת.³⁶ רש"ס הכין את כה"י של עבודתו לדפוס³⁷ אך לא זכה לראות את עבודתו במהדורה מודפסת.

33 תיאור כה"י הזה — ראה: פוקס, עמ' 26.

34 ראה: אפשטיין, עמ' 334.

35 ראה: בנכנשת, הערת המחבר.

36 ראה: ליברמן, עמ' שיג, הערה 156; עמ' שטו; עמ' שיט.

37 בסוף המבוא בכ"י לונדון כתוב: 'אמר הכותב, מפני שרציתי להדפיס המסכתות הללו ופירושן כדי שימצאו לתפוצת ישראל ולזכות אותם, ומלאו ימי [...]'. הדברים כתובים בדיו שונה ובכתיבת-יד שונה. נתונים אלה וסימנים נוספים מצביעים על כך, כי דברים אלה נכתבו בידי הרש"ס ובכתב-ידו, כאשר הכין את כתב-היד כתשתית למהדורה מודפסת. יש אפוא לראות את כ"י לונדון כמהדורה 'חתומה' של מפעלו הפרשני והטקסטואלי של הרש"ס.

הרב אפרים זאב גרבוז הוציא לאור בשנת תשי"ח את פירוש הרש"ס ונוסחו לירושלמי שקלים בתוספת פירוש משלו, 'הר אפרים'.
ה'גמרא' של הרש"ס למסכת עדויות ופירושו לגמרתו הוכנו לדפוס במכון שוקן בירושלים, בידי פרופסור ש"ז הבלין, אך עד היום (תשנ"ב) טרם יצאה לאור.

3. מניעי הרש"ס לעסוק בפירוש הירושלמי

מה הביא את רש"ס לעסוק באופן שיטתי בתלמוד הירושלמי? העלייה לארץ ישראל כמאה ה"טז גרמה להתעוררות העיסוק בסדר זרעים של 'תלמודא דבני מערבא', לצורך ביסוס שמירתן של המצוות התלויות בארץ. אכן הרמב"ם סיכם את המצוות התלויות בארץ ב'ספר זרעים' שב'משנה תורה', אבל הפיכת מצוות אלו מסוגיה עיונית לעניין מעשי, עקב חידוש הישוב בארץ-ישראל, חייבה לעסוק בהן ביתר הרחבה. התבקש הצורך לבדוק את כל נושאי המצוות הללו על בסיס המקורות התלמודיים, שכן ללא עיון במקורות אלה אף דברי הרמב"ם ב'ספר זרעים' אינם ברורים דיים, והם צריכים בדיקה אם אמנם עולים הם בקנה אחד עם המשתמע בתלמודים. כיוונים אלה באים לידי ביטוי מפורש בדברי רש"ס בפתיחה לפירושו:

שנו חכמים בספרי [...] זקפו עיניהם וקרעו בגדיהם וקראו המקרא הזה, וירישתם אותה וישבתם בה ושמרתם לעשות, ואמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה.

וראיתי כי צריך האדם <הדר בארץ ישראל> לשמור המצוות התלויות בה, וראיתי כי נמנע הוא בשמירת מצוותיה, אלא אם כן יהא רגיל בלימודם, וכפרט במצוות סדר זרעים התלויות בה לדעת מצוותיה [...] והפוסק אשר מצאתי במצוות ארץ ישראל הוא הרמב"ם ז"ל, וכבר כתבו המפרשים ז"ל כי כל חכם שבא להורות מתוך ספריו, אם לא למד את הראיה, או שלמדה ושכחה, יהיה הדבר ההוא כחלום בלא פתרון [...].
ויאמר לי ליבי קום ועשה פירוש לסדר זרעים, עשתי עשרה מסכתות, [...].

בהמשך הדברים הוא מתווה את תוכניותיו לפירושו. בין היתר:

גם אפרש ריבות בעלי תריסין הרמב"ם והראב"ד ז"ל, ולפעמים אכריח כאחד ולפעמים עם חברו, וגם אברר דרך האמת ומשפט הלשון, פעם לסייע ופעם לסתור לכל אחד מהן, ואפילו לגדול שבכולן, כמשפט כל תלמיד ותלמיד הפוקח עיניו בדין, ולא אהיה להם חמור נושא ספרים, והכל לשום שמים.

נוכח דברים אלה של הרש"ס מסתבר, כי מגמתו בכותבו את פירושו אינה פרשנות לשמה בלבד. הרש"ס מבקש לבאר את סדר זרעים שבתלמוד הבבלי בפרשנות שתוכל את הלומד לפסיקה הראויה. משום כך נתן דעתו לבאר דווקא את סדר זרעים, שכן

בהעדר תלמוד בבלי לסדר זה, דרוש עיון מעמיק בתלמוד הירושלמי לצורך הבנת המצוות התלויות בארץ, ופסיקה מדויקת אפשרית רק על בסיס עיון זה. לא כן כאשר לשאר הסדרים, שבהם הפסיקה היא על-פי הבבלי. הבבלי כבר נתבאר על-ידי 'המאור הגדול ר' שלמה ז"ל', העיון בירושלמי, פרט לסדר זרעים, אינו משרת אפוא את הפסיקה, ועל-כן לא מצא הרש"ס לנחוץ לבאר את הסדרים האחרים.

לדעת הרש"ס אמורה הפסיקה להיות מבוססת על פרשנות מדויקת של הסוגיה ועל כללי הפסיקה המקובלים. מאחר שכך, לא נמנע הרש"ס לחלוק בפירושו על פסקים של הרמב"ם ושל פוסקים אחרים, אם סבור היה כי פסיקתם אינה עולה בקנה אחד עם המשתמע בסוגיה.

יש להבהיר: הרש"ס טורח במהלך פירושו לבאר כל דבר הטעון פירוש, כדרכו של רש"י בביאורו לתלמוד הבבלי, גם אם אין לפירוש כל זיקה לפסיקה, אך דומה כי המגמה מתמקדת בכיוון של הפסיקה; בסוגיות רבות שילב הרש"ס בביאורו הערות של פסיקה, הערות של תמיכה בפסקי הרמב"ם או התנגדות להן, או הערות פסיקה בנושאים אשר לגביהם אין התייחסות בדברי הרמב"ם. אכן אין הרש"ס כותב במפורש בפתיחה לפירושו, שכוונתו לפסוק, אך ממה שעשה בפועל במהלך פירושו עולה, שכוונתו בכותבו כאן: 'אברר דרך האמת ומשפט הלשון', אינה ל'ביורור אקדמי' בלבד (מהי האמת המשתמעת מן התלמוד) אלא לפסוק הלכה למעשה, שכן אם 'אמת' היא זו יש לנהוג לפיה. בביאורו למסכת שביעית, הרבה הרש"ס לשלב הערות פסיקה. וזאת נוכח הצורך — שהלך וגבר עם התרחבות הישוב בארץ-ישראל — לתת הנחיות מעשיות לנוהג ההלכתי בשנת השמיטה שהלכותיה רבות. בביאור של רש"ס למסכת זו משולב גם קובץ שלם בענייני שביעית, שהוא חיברו תחילה כקונטרס בפני עצמו (קנה ע"א-קנז ע"א). ראשיתו של קובץ זה — התדיינות עם דברי ראשונים, וסופו — סיכום מתומצת של הלכות שביעית העיקריות. הקובץ מסתיים במילים: 'אם ירצה לשכון בארץ ישראל, ועל זה נאמר מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו, מי יגור באוהליך ומי ישכון בהר קודשך'.

4. רש"ס כפרשן

אפשר לדון על פירוש הרש"ס לתלמוד הירושלמי מהבטים שונים, כגון עד כמה באה בו לידי ביטוי מגמה לחבר פירוש עצמאי או שמא הוא נגרר לבאר את הירושלמי בעקבות התלמוד הבבלי; אפשר לבחון את גישתו הלשונית בפירושו; ענייני אמונות ודעות בפירושו וכן הבטים נוספים. בכל אלה לא אעסוק כאן אלא איחד דברים לשני המאפיינים העיקריים של פירוש הרש"ס והם מקוריותו ועצמאותו; כמו כן אנסה לאפיין את דרכו בפסיקת הלכה.

מקוריות כיצד?

הקורא באופן שיטתי את פירוש הרש"ס מתרשם, כי כדי לגשת למלאכת הפירוש

הוא חיפש נקודות אחיזה בדברי ראשונים.⁴⁰ נקודות אחיזה מוצא הוא בדברי הראשונים ששילבו בפרשנותם למשנת זרעים ביאורים לתלמוד הירושלמי, כגון הרמב"ם בפירושו למשנה, רבנו שמשון משאנץ,⁴¹ הרא"ש, ר' יצחק בן מלכי-צדק ועוד; וכן בדברי ראשונים שהתייחסו לקטעים בתלמוד הירושלמי בביאוריהם לתלמוד הבבלי, כמו: הרשב"א והרמב"ן. נקודות אחיזה מוצא הרש"ס גם בפסקי הרמב"ם בנושאים השונים הנדונים בתלמוד הירושלמי, שכן מניתוחם עולה — לעיתים אחר עמל רב — מה היתה פרשנותו בתלמוד.

למרות נקודות האחיזה שמצא הרש"ס בדברי ראשונים, אין לראות את פירושו כפירוש אקלקטי, וזאת מנימוקים אלה:

(א) דברי הראשונים אינם מתייחסים אלא לחלק מסוגיות הירושלמי, ואף באלה ההתייחסות היא לחלק קטן של הסוגיה, כך שגם אחרי דבריהם עוד נותרה מלאכה רבה של פירוש על כתפי הרש"ס.⁴²

(ב) גם כאשר הרש"ס נאחז בדברי ראשונים, לא פעם אחת הוא חלק על דבריהם, כפי שיפורט להלן, בטענה כי דבריהם, שנכתבו אגב פירושם למשנה או לכבלי, אינם משתלבים כהלכה בתוך מהלך סוגיית הירושלמי, או בטענה אחרת.

(ג) יש לקחת בחשבון את העובדה כי מגמת הראשונים, בהביאם אגב פירוש המשנה את דברי הירושלמי, היתה לתת מידע מסכם של הנאמר בתלמוד הדרוש ללומדי המשנה, וזאת כדי למנוע מהם הבנה מוטעית וחלקית של מה שנאמר במשנה. לעיתים המידע הוא תמציתי בלבד; לעיתים הם ציטטו את הכתוב בירושלמי כלי לבאר דבר, ורק במקום שהדבר נחוץ ביותר הוסיפו הערות ביאור. לעומתם, מטרת הרש"ס היתה לכתוב פירוש ללומדים את התלמוד הירושלמי עצמו. לאלה יש לבנות פירוש שלם, שיכלול התייחסות לכל משפט הטעון ביאור ולכל קושי העשוי להתעורר במהלך הלימוד, פירוש שיפנה את תשומת לבו של הלומד ללשון המיוחדת ולמינוח המיוחד של התלמוד הירושלמי.

נוכח כל זאת נראה בהחלט, כי פירוש הרש"ס, עם כל אחיזותיו בדברי ראשונים והתייחסותיו אליהם, הוא פירוש מקורי.

הרש"ס היה מודע לראשוניותו. הדבר מוצא את ביטויו בפתיחה של הפירוש וגם במהלכו. הנה כמה דברים מהפתיחה:

40 לעיתים הוא 'מתלונן', כי אין הוא מוצא נקודות אחיזה בדברי קודמיו וחיוב הוא לבאר את הירושלמי על דעת עצמו בלבד. כך בפירושו לשקלים לב ע"א: 'ואני לא היה לי בעיניי זה לא רב ולא עוזר אלא מה שסייעוני מן השמים', ובדומה לכך בפירושו לכלאים פט ע"א ועוד.

41 הרש"ס מדגיש במיוחד את חלקו של הר"ש משאנץ בעיצוב דרכו הפרשנית: 'ודע אתה המעיין בפירושי זה, כי מי שפתח את פינו בלשון הירושלמי הוא רבנו שמשון שפירש קצת הלכותיו בפירושי' [לאחת עשרה המסכתות של סדר זרעים].

42 בדקתי את מידת ההתייחסות של ר' שמשון משאנץ לסוגיית הירושלמי בפרקים ב ו-ג במסכת פאה. בפרק ב מתייחס הר"ש ל-20% של סוגיית הירושלמי ובפרק ג ל-25%. בפתיחתו כתב הרש"ס: 'לכן לא פי' בו רבינו שמשון ז"ל אלא אחד ממאה שבו'; קביעה זו נראית לי מוגזמת כלפי מטה.

[...] כי המסכתות הללו אין בהם פירוש כלל [...].
 ובאשר חפצתי לי בקשתי את שאהבה נפשי לכל מי שקדמוני מגדולי הראשונים
 כמלאכים, ולא מצאתי מי שנדכו לבו לבוא אל המלאכה הזאת, ולא היה בהם מי
 שערב לבו אליו לקרבה אל המלאכה הזאת לעשות אותה, כי ראו כי גדל הענין
 הזה עליהם מאד, כי בודאי היה צריך האדם להיות חכם גדול כאחד מן
 האמוראים או לפחות כרש"י ז"ל לעשות המלאכה הזאת [...].
 ועתה עלי תשתפך נפשי, יאחזוני סעיפי שממון ובהלה, כי הנה התלמוד בכלי
 שיש בו כמה פירושים מגאונים, עם כל זה לולי המאור הגדול רש"י ז"ל לא היו
 מוצאים המפרשים האחרונים ידיהם ורגליהם בבית המדרש [...]. כאן שאין
 שום דבר אלא מדבר שמם, ספר לא עבר בו איש ולא ישב אדם שם להאיר לנו
 אלא החכמה מתה במיתחן של ראשונים, על אחת כמה וכמה.

למרות הערות הראשונים שקדמוהו לקטעים אלו ואחרים בתלמוד הירושלמי, ראה
 הרש"ס תלמוד זה כ'מדבר שמם' וכ'ספר לא עבר בו איש' ומדבריו נשמע שהוא מבקש
 להניח יסוד להבנת התלמוד הירושלמי, מעין מה שעשה רש"י לתלמוד הבבלי.
 לסיום הדברים על מקוריותו של הרש"ס בביאורו, יש להעיר כי לעיתים הוא מצא
 לנכון במהלך פירושו להביע בלשון פיוטית את שמחתו על שזכה לבאר את הדברים
 הסתומים, כגון בכלאים צו ע"א: [...] ונגלה טעמה של משנתנו עפ"י שרשי הגמרא,
 ברוך ה' יצפון לישרים תושיה', ועוד כזאת. כמו כן הוא מביע כמה פעמים את שמחתו
 על שמצא אסמכתא לפירושו המקורי בדברי קודמיו, כגון בכלאים שם: [...] רוב אלו
 העניינים האלה מצאתי אחרי שנים הרבה, בדברי ר"י ז"ל והודאות והלל לה' שמצאתי
 לי אילן גדול להתלות בו.

ועצמאות כיצד?

כל המעיין בפירוש הרש"ס לירושלמי זרעים, ולו עיון שטחי, יעמוד מיד על
 עצמאותו בפירושו. הרש"ס חש עצמו חופשי לחלוק על דברי ראשונים, הן על
 פירושיהם לירושלמי והן על פסקי הלכה שפסקו. יחד עם זאת נכון לקבוע, כי רש"ס
 השתדל בכל עת שבא לחלוק על קודמיו, במיוחד אם יש לדברים משמעות להלכה,
 למצוא לעצמו 'אילן להתלות עליו', דהיינו חכם מהראשונים הסבור כמותו.⁴³
 על יסוד מה הרשה הרש"ס לעצמו לחלוק על קודמיו?⁴⁴

43 עיין למשל דבריו בפירושו לפאה (קד ע"ב): 'ובדברים אלה יתברר לך שמה שכתב הרמב"ם ז"ל
 פ"י דהלכות מאכלות אסורות [...] דאין רבעי נהג כסוריא כל עיקר, כד נאים ושכיב אמרה,
 דאפילו כח"ל נהג ובגוי נמי נהג, וכבר חלקו הגאונים עליו והתוס' והרשב"א'. ועיין עוד מה
 שהבאתי לעיל בסמוך.

44 כאמור, היה לרש"ס קשר עם הרדב"ז, ולא מן הנמנע שהרש"ס שאב ממנו את הגישה שקיימת
 לגיטימציה לחלוק על דברי ראשונים - עיין: רדב"ז, שו"ת סי' תצה.

הוא התבסס על המשתמע במקורות תלמודיים, כי מותר לחכם מאוחר לחלוק על קודמיו. וכך כתב בפתיחה לפירושו, בין היתר:

[...] אבל נצטוינו בכך [לחלוק אפילו על פירושי הקדמונים] דתניא בפרק שבועת העדות [שבועות לא ע"א]: מנין לתלמיד שרואה רבו נוטה בדין שיאמר לו ת"ל מדבר שקר תרחק [...] כי התורה מורשה ואפילו לקטן שבישראל והלא אב אחד לכולנו. וראינו בפרק איזהו נשך [ב"מ עא ע"א] שתי קושיות שהקשה רבנו הקדוש שהוא לא תירצם, ורב נחמן בר יצחק שהיה בימי אביו ורבא תירצם [...] ובפרק טרף בקלפי [יומא מג ע"ב] אמרינן בשמעתא דפרה דרבי יוחנן לא מיבעיא לתנא דלא ציית, אלא אפילו לרביה נמי לא ציית, וכן דרך התלמוד כולו [חולין קכד ע"א]: האלוהים אפילו יהושע בן נון אמרה לי לא צייתנא ליה.

כיצד הביא הרש"ס את עצמאותו לידי ביטוי? בדרך-כלל הוא נקט לשון עניינית ('וקשה', 'ואין נראה וכד'), לעיתים אף הפליג וכלל בדבריו דברי שבח לראשונים ודברי ענווה כלפי עצמו, אולם לא פעם אחת הוא השתמש בביטויים בוטים כלפי קודמיו.

מעיון בפתיחה ובפירוש מתברר, שהוא לא נקט אותה מידה של חריפות לשון כאשר חלק על קודמיו. בעוד שכלפי רבנו שמשון נקט הרש"ס בדרך-כלל לשון מאופקת, הרי כלפי הרמב"ם נקט פעמים רבות לשון חריפה ביותר. הנה בדבריו בפתיחה, שומעים אנו התלבטות והתנצלות רק בשל העובדה שהוא מרשה לעצמו לחלוק על רבנו שמשון:

ודע אתה המעיין בפירושי זה, כי מי שפתח את פינו בלשון הירושלמי הוא רבנו שמשון ז"ל שפירש מקצת הלכותיו בפירושו, וממה שלמדתי ממנו הוספתי על דבריו ופעמים נחלקתי עליו כאשר תראה. וכבר אם באנו להכיר ולהעיר את כבודו [...] ראוי היה למנוע עצמי מלכתוב דעתי נגד דעתו של הרב הגדול [...]. רבנא שמשון ז"ל, כי מה תורתו אצל תורתו ומה סברתי אצל סברתו, והריני בדבריו כיתוש העומד בראש התורן של הספינה.

לעומת זאת כלפי ראשונים אחרים, הרש"ס לא התנצל כל כך על העזתו לחלוק עליהם, וכבר הבאנו לעיל את דבריו לא להיות 'חמור נושא ספרים' כלפי הרמב"ם והראב"ד.

אביא להלן כמה מן ההתבטאויות של הרש"ס במהלך פירושו, כלפי הרמב"ם וכלפי רבנו שמשון.

הרש"ס הכיר בגדלותו ובסמכותו של הרמב"ם והירבה להביא את פסקיו, בדרך-כלל מתוך הסכמה איתם. פעם אחת האריך וכתב (שביעית צו ע"ב): 'אני אומר שדברי הרמב"ם ז"ל נכונים בעיני, כ"ש שהוא מחמיר והיה רבן של בני א"י וכמו שכתב הרשב"א ז"ל. ובמקום אחר (שם, קלג ע"א): 'כן פסק הרמב"ם בהלכותיו ואין להרהר

עליו [...]'. יחד עם זאת הרשה הרש"ס לעצמו לעיתים לנקוט לשון חריפה ובוטה כשהוא מצא לנכון לחלוק על הרמב"ם. הנה כמה דוגמאות: [...] ואינו נכון פירושו [...] והרב שכח סוגיא בפרק כל סאה [...] אלו דברים שאין הדעת טובלתן; (פאה כח ע"א); 'ובואו ונצווה עליו' (שקלים טו ע"א); 'ואין לדבריו עיקר' (שקלים כו ע"א); 'וקשה עלי מאד, דאלו דברי נביאות הם, ואין להם שורש בגמ' כלל' (כלאים צה ע"א); 'והרמב"ם ז"ל פסק כגרסתו ואין להאשימו, אבל חולקים כבוד לאמת' (כלאים קה ע"א); 'כך נראה לי לפרש שמועה זו על דרך גרסת הרמב"ם ז"ל והוא לבדו ישמח בה ואחרים ירעבו, דאנן ל"ג [לא גרסינן] הכי' (שביעית קנח ע"א); 'ובדברים הללו יתברר לך שמה שכתב הרמב"ם [...] כד נאים ושכיב אמרה' (פאה קד ע"ב ודמאי כח ע"ב). לעומת אלה, הנה במקום אחר הקדים הרש"ס התנצלות לביקורתו על הרמב"ם: [...] ואני אומר, ידעתי שאין לי ידיעה בדיבור כ"ש בחכמת התלמוד, אבל מכל מקום איני נמנע מלכתוב דעתי [...]'. (דמאי נט ע"א). ככלל אפשר לומר, כי לרוב ביקורתו על הרמב"ם היא עניינית ורק לעיתים הוא הרשה לעצמו לנקוט לשון בוטה. כאמור, לנוכח הערצתו הגדולה של הרש"ס את רבנו שמשון, הוא נקט כלפיו לשון מאופקת יותר כבואו לחלוק עליו. אין בדברי הרש"ס כלפי הר"ש לשונות בוטות דוגמת אלה שמצאנו לעיל בדבריו כלפי הרמב"ם. הנה כמה מלשונות הביקורת: 'חוץ מכבודו ואגב חורפיה לא דק' (כלאים נו ע"א); 'ואני תמה מאד היאך מוחק הספרים בלא ראייה' (שביעית עה ע"א); 'וראייתי לרבנו שמשון ז"ל שלא כתב אלא דברים מדעתו' (שביעית קג ע"ב); 'ולא כתבתי פי' רבנו שמשון במימרא דרב אסי דאין לו משמעות בלשון הגמ' כלל' (תרומות מד ע"א). אסיים סעיף זה במובאה מפירושו הרש"ס לשביעית (קנה ע"א), שם בא יחסו כלפי קודמיו לידי ביטוי פיוטי:

אמר המלקט:

הנני נגד רבנים דברים מעריך,
אינני מקצר אלא מאריך,
במלחמתה של תורה בהלכה ברורה,
והאל עוטה כשלמה אורה,
ידיכני בדרך ישרה.

דבריו הם אמנם 'נגד רבנים' אך ה'מלחמה' היא 'מלחמתה של תורה', שבה מותר גם לאחרון לחלוק על ראשונים, שכן, כדברי הרש"ס: 'חולקים כבוד לאמת' (כלשונו בכלאים קה ע"ב).

5. דרכו בתחום הפסיקה

דרכו של רש"ס בתחום הפסיקה היא סוגיה המחייבת דיון רחב ומקיף אשר מסגרת

מאמר זה אינה מאפשרת, על כן אסתפק באיפיון הבטים אחדים של שיטתו בנדון. על בסיס מובאות מתוך פירושו.

(א) יש לפסוק כתלמוד הבבלי כאשר יש מחלוקת בינו לתלמוד הירושלמי, ובכלל יש לפסוק על-פי המשתמע מ'סתמא דתלמודא' של התלמוד הבבלי. למרות עיסוקו של הרש"ס בביאור הירושלמי הוא מביע לא פעם אחת, הן בפתיחה והן במהלך הפירוש, את עדיפות התלמוד הבבלי על פני הירושלמי. לא פעם אחת הוא מגיה את נוסח הירושלמי על-פי הבבלי. אף לעניין פסיקת הלכה מקובל עליו העיקרון, המוסכם בדרך-כלל על דעת הראשונים, שיש לפסוק על-פי הבבלי. לעיתים תמיה הרש"ס על הרמב"ם שפסק כירושלמי, בחורגו מכלל זה, ואילו פרשנו, מתוך עקביות, פסק כבבלי.

להלן שלוש מובאות מתוך פירוש הרש"ס, המעידות על העדפתו את הבבלי בפסיקת הלכה.

(1)

ולעניין הלכה נראה לעניות דעתי דקיימא לן כר' אליעזר בן יעקב דמשנתו קב ונקי, ובפרק החולץ [בבבלי] פריך בפשיטות: והא קיימא לן כר' אליעזר בן יעקב דמשנתו קב ונקי, ומשמע התם דאפילו בכרייתא נמי אמרינן הכי אע"ג [אף על גב] דאין סברתו במשנה, כל שכן הכא; ⁴⁵ ולא ידעתי טעם לרמב"ם ז"ל, למה פסק כרבנן בפרק ד. [כלאים מ ע"ב]

(2)

הילכתא כר"מ וכר"ש. דבשמונה [אמות בין שורה לשורה בכרם] לא מצטרפי [השורות], ומותר לזרוע [בין השורות], וכן פסק הרמב"ם ז"ל וכדלעיל מכח האי סוגיא דמשמעתין, ואינו נכון [...] עוד דבהדיא איפסיקא הילכתא כרבנן [בבבלי] כפ' הספינה דעד י"ו [אמות בין שורה לשורה] מצטרפין [...] ותלמודא דידן עיקר דהוא בתרא כמו שכתבו הגאונים ז"ל. [כלאים פה ע"ב]

(3)

ולא קיימא לן כתלמודא דהכא [...] אלא כגמרא דילן. [שביעית כה ע"ב]

(ב) יש תוקף הלכתי למנהג הנהוג, אם הוא אינו מנוגד למשתמע מן התלמוד. להלן שלוש מובאות לכך מתוך פירוש הרש"ס.

(1)

וכתב בעל מגיד משנה בפ"ח דמאכלות אסורות, וראיתי עכשיו שנהגו בהרבה מקומות לסמוך בזה אף על חייט גוי [...] ועל זה הרב סומכין [...] והלכה רפופה היא והלך אחר המנהג. [כלאים קנח ע"א]

(2)

ופסק רבינו יונה כר' יהושע בן לוי, והכי נהוג עלמא. [ברכות קנט ע"ב]

(3)

והעולם נוהגין בהיפך [ממה שנשמע מפשט סוגיית הירושלמי], דשלקות מברך בורא פרי האדמה דאין בהן הנייה אלא על ידי האור, ושאר דברים דחזו קודם שבישלן, כי בישלן אומר עליהן שהכל. [ברכות קמד ע"א]

מדרך ניסוחו של הרש"ס נראה, כי מקובל עליו להסתמך על המנהג במקום שההלכה רפופה כבמובאה (1) (זאת על-פי הכלל שבירושלמי מעשר שני נו ע"ב: 'כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה צא וראה היאך הציבור נוהג ונהוג'), או במקום שהמנהג תואם פסיקה מסוימת כבמובאה (2). לעומת זאת, מדרך ניסוחו במובאה (3) נראה, כי הוא מסויג במקצת מהמנהג השונה מפשט סוגיית הירושלמי. מדבריו הקודמים למה שהבאנו במובאה נראה כי לדעתו, ראוי היה לפסוק כאן כירושלמי, שכן בהעדר פסיקה מפורשת בבבלי יש לפסוק כירושלמי.

(ג) יש מקום לשנות את הפסיקה לנוכח שינויי תנאי המציאות. ההלכה בתקופת המשנה והתלמוד נקבעה בהרבה מקרים על בסיס הנתונים החברתיים, הדמוגראפיים, הכלכליים וכיו"ב של התקופה. עד כמה יש לשנות את הפסיקה על בסיס שינויים בנתונים אלה? זו שאלה מורכבת. צריך לדון בכל מקרה לגופו ולבחון האם השינוי הוא ארעי או קבוע; ובכל מקרה לדון עד כמה יש סמכות לפוסק המאוחר לשנות את פסיקת קודמיו. בתנאים מסוימים מרשים לעצמם פוסקים לפסוק על-פי הנתונים החדשים, לא מתוך נטילת סמכות לשנות עקרונות פסיקה של קודמיהם, אלא מתוך פרשנות משפטית, שהפסיקה הקדומה ניתנה בנסיבות מסוימות, ואילו בנסיבות כגון אלו עכשיו לא היו פוסקים כפי שפסקו.

קשה למצוא שיטה שלמה בדברי הרש"ס בשאלה מורכבת זו. על-כל-פנים מדברי הרש"ס כמה וכמה פעמים בפירושו מוכח, כי הוא אינו שולל שינוי בפסיקה נוכח שינויים מסוימים בתנאי המציאות. להלן שתי מובאות לכך מתוך פירושו.

(1)

ומסתברא דכיון דמנכרי [הפירות ניכרים] דודאי מארץ ישראל הן בטעמן ובמראיתן, אפילו בחוץ לארץ נמי צריך הלוקחן מעם הארץ לעשרן דמאי, ובגמרא מפרש דמתני' אף בלוקחן מן הגוי נמי מחייבא, והיינו באותם הימים דרוב קרקעות דארץ ישראל הן ביד ישראל, ואם כן כשבאו בחו"ל אפילו ביד גויים חייבים, דמעיקרא ביד ישראל הוו, אבל בזמן הזה דרוב ארץ ישראל מסורה ביד גויים, פטורין הן מעיקרן ולא נתחייבו, וכן מצאתי בר"מ מסיפונטי ד"ל. [דמאי כב ע"ב]

(2)

ובזמן הזה דאין לנו טהרה, כן הוא שמן על זיתים כמו בשאר פירות בזמן של אמוראים, דהא ליכא ביטול מי חטאת, כן נ"ל [נראה לי].

[תרומות כה ע"ב]

(ד) יש לפסוק על-פי המשתמע מפשט הסוגיה גם אם פסק זה עומד בניגוד לפסק ההלכה של ראשונים. פסיקתו של רש"ס מתאפיינת בכך, שלדעתו פסיקה צריכה להיות פרי פרשנות מדויקת של סוגיית הגמרא האמורה לשמש לה בסיס. כאשר הרש"ס הגיע למסקנה, לאחר עמל של חקירה, כי סוגיה כלשהי צריכה להתפרש בדרך מסוימת, הרי היה עקבי, ומתוך גישה עצמאית פסק להלכה על-פי פרשנותו, בלי להתחשב בפסקי הלכה של קודמיו. וכבר הארכתי לעיל לדבר על עצמאותו של הרש"ס בפירושו ובשיטתו בפסיקה. אך כאשר הדברים אינם כל כך חד-משמעיים, חולק הרש"ס את הכבוד ואת סמכות הפסיקה לרמב"ם, שהיה ר'בן של בני ארץ-ישראל' (כלשונו כביאורו לשביעית צו ע"ב).

להלן ארבע מובאות, מתוך דוגמאות רבות הקיימות לעניין זה:

(1)

וכפי הפירוש הזה שפירשתי, שזאת היתה כוונת ר' יצחק ור' אמי, ומתניתין מיתרצא אליביהו, אין מקום לדינו של הרמב"ם ז"ל. [כלאים נא ע"א]

(2)

והרמב"ם ז"ל סובר דרך אחרת וכבר השיג עליו הראב"ד ואני כבר כתבתי הנראה לע"ד. [פאה צד ע"ב]

(3)

כתלמי הרביעה. מדברי הרמב"ם ז"ל נראה להקל שפי' תלמים שעושין קודם רדת הרביעה הראשונה, ונראה לי דלהחמיר קתני לה [...] ועוד שלישיית עושין אחרי רדת הרביעה [...] . [כלאים כד ע"ב]

(4)

כתב הרמב"ם ז"ל כפרק ג, לא יפתח אדם מחצב בתחילה בתוך שדהו בשביעית שמא יאמרו [...] ואין לשון המשנה משמע כן, דהא הכי קתני: לא יפתח עד שיהו וכו' משמע דכשיש זה התנאי יפתח אפילו בתחילה, והנכון לפרש [...] . [שביעית מו ע"א]

(ה) כאשר יש מחלוקת בין ראשונים, ופירוש הסוגיה אינו חד משמעי — ראוי לנהוג כדעה המחמירה: אביא לכך שתי דוגמאות מתוך פירוש הרש"ס:

(1)

וכן פסק הרמב"ם ז"ל פ"ט מהילכות מעשר שני בהדיא, וכן דעת רש"י ז"ל למעלה, והרב זרחה הלוי חולק בזה בספר המאור שלו וראוי להחמיר. [שביעית כה ע"א]

(2)

וכבר בררתי דעת רבנו משה [הרמב"ם], וראוי להחמיר כדברי הראב"ד. [תרומות נד ע"א]

לסיכום: דומה כי ברוב דרכי הפסיקה של הרש"ס אין חידוש, שכן כיווני הפסיקה שלו באים לידי ביטוי אצל הראשונים (ואף בגמרא כאמור לעיל). יחד עם זאת יש להדגיש, כי ניכרת בדברי הרש"ס דרישה לעקביות: אם הכלל הוא נכון יש לנהוג לפיו ללא חריגה. עיקר החידוש של הרש"ס הוא בהכרה בצורך לבחון מחדש את פשט הסוגיה בתלמוד הירושלמי ולפסוק על-פיו, במקום שהדבר אינו עומד בניגוד למשתמע מן התלמוד הבבלי. בדרך זו פעל הרש"ס בניגוד לדרכו המוצהרת של כן-דורו הצעיר ממנו, ר' יוסף קארו. כידוע קבע ר' יוסף קארו כלל לעצמו לפסוק על פי 'שלשת עמודי ההוראה אשר הבית, בית ישראל נשען עליהם בהוראותיהם הלא המה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש, ואם יש חילוקי דעות בין פוסקים אלה, הוא פוסק על-פי העמדה המוסכמת על-ידי שניים משלושת הפוסקים. ר' יוסף קארו שולל פסיקה על בסיס בחינה מחודשת של המשתמע מן התלמוד, ואלה דבריו:

וראיתי שאם באנו לומר שנכריע דין בין הפוסקים בטענות וראיות תלמודיות, הנה התוספות וחידושי הרמב"ן והרשב"א והר"ן ז"ל מלאים טענות וראיות לכל אחת מהדיעות, ומי זה אשר יערב לבו לגשת ולהוסיף טענות וראיות, ואיזהו אשר ימלאהו לבו להכניס ראשו בין ההרים, הררי אל, להכריע ביניהם על פי טענות וראיות, לסתור מה שביירו הם או להכריע במה שלא הכריעו הם? כי בעוונותינו הרבים קצר מצע שכלינו להבין דבריהם, כל שכן להתחכם עליהם; ולא עוד אלא שאפילו היה אפשר לנו לדרוך דרך זה, לא היה ראוי להחזיק בה, לפי שהיא דרך ארוכה ביותר.⁴⁶

רש"ס העז אפוא לעשות, מה שר"י קארו מצא לנכון שלא לעשותו.

6. הרש"ס - כמפרש וכמהדיר

אחד הדברים המייחדים את הרש"ס לעומת פרשני תלמוד אחרים הוא ההדרה מחודשת של נוסח התלמוד. אכן פרשנים לא מעטים, ובראשם רש"י, העירו לא אחת

הערות על נוסח התלמוד אשר לפניהם וכתבו, לעיתים קודם הפירוש: 'ה"ג... [הכי גרסינן], אולם ספק אם התכוונו שמעתיקי נוסח התלמוד יאמצו את הגירסה שלהם. אכן המעתיקים אימצו את הגירסה המתוקנת של הפרשן, אך דוק, המעתיקים ולא הפרשן עצמו.

שונה מהם הרש"ס. הוא לא הסתפק בכתיבת פירוש לירושלמי, אלא ההדיר מחדש את נוסח המסכתות שפירש.⁴⁷ את הטעם מדוע נהג כך אפשר למצוא בדבריו, בפתיחה לביאורו:

ובחפשי המצווה הזאת כדי שתתקיים בידי, ראיתי שגדולה עלי וכמעט נמנעתי, כי המסכתות הללו אין בהם פירוש כלל, ואפילו הגמרות עצמם אינם נמצאים מדויקות אלא כולם מלאים שיבושים [...] ועוד הנה הראב"ד ז"ל, רב מוסמך בקי בכל התלמוד כתב כי אין התוספתא והירושלמי מתוקנים אצלנו [...] ואם הרב הגדול ז"ל לא מצא ידיו ורגליו בספרים שהיו בזמנו, כ"ש וק"ו [כל שכן וקל וחומר] אנחנו, כי הנה בשאלוניקי עיר גדולה של חכמים ושל סופרים [...] לא מצאתי בה כי אם ספר אחד ישן, היה מהחכם מיסר שלמון ז"ל והיה גם הוא מלא שיבושים [...] כי מפני מיעוט רגילות הסדר נתמלאו הספרים שיבושים, הן משיטות חסרות, כמו שיארע לסופרים אפילו בספרי תורה, כל שכן בספרי התלמוד, הן מחיסור פסקות והלשון רצוף כולו ומטעה האדם לומר שכולו עניין אחד והם שני עניינים [...].

נוכח מציאות זו הגיע הרש"ס לידי מסקנה, כי לא די בכתיבת פירוש לירושלמי אלא יש צורך להדיר מחדש את נוסח הירושלמי.

מה טיבה של עבודת הרש"ס בההדרת נוסח הירושלמי? אלו מקורות היו לפניו? האם היה לו ירושלמי דפוס ראשון (וינציה — רפ"ג)?⁴⁸ האם היה לו כתב-יד או כתב-יד של הירושלמי? מה היו עקרונותיו בההדרת הנוסח? ובכלל, מהו ערך נוסח הרש"ס לחקר נוסח הירושלמי? בשאלות אלה — המחייבות עיון מקיף בפני עצמן — אדון בהזדמנות אחרת.

47 כדיקה קפדנית מעלה, כי הרבה פעמים נוסח 'דיבור המתחיל' בפירוש הרש"ס שונה מנוסחו הוא בגוף הירושלמי, וכבר עמדו על כך לעהמאן ובריל בהקדמתם למהדורת מגנצה תרל"ה. מכאן עולה המסקנה, כי תחילה כתב רש"ס את פירושו על-פי נוסח הירושלמי שלפניו, ורק אחר-כך ההדיר את הנוסח.

48 משה עסיס ערך בדיקה שיטתית של נוסח הרש"ס לתלמוד הירושלמי למסכת שקלים. להערכתו, לא היתה לפני הרש"ס מהדורת דפוס וינציה כאשר ההדיר את נוסח הירושלמי למסכת זו. (ראה: עסיס, לנוסח) הנני מתכוון לבדוק שאלה זו באחת עשרה המסכתות של סדר זרעים, שהוהדרו בידי הרש"ס.

הפניות ביבליוגרפיות

אליהו ב"ר בנימין	אלמאליח	אסף	אליהו ב"ר בנימין אלמאליח אסף
א"ל אלמאליח, הראשונים לציין - תולדותיהם ופעולתם, ירושלים תש"ל. ש' אסף, 'מכתב מאת מרן ר' יוסף קארו ז"ל', סיני ו (ת"ש), עמ' תקיז-תקיח. נרפס שנית בספרו: מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תשט"ו, עמ' 257.	אפשטיין	כנבשת	אפשטיין כנבשת
י"ג הלוי אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים-תל-אביב תשכ"ג. ר' יהושע כנבשת (מבאר), תלמוד ירושלמי עם פירוש שדה יהושע, קונשטאנדינה תכ"ב.	כניהו	בעהר	כניהו בעהר
מ' בניהו, יוסף בחירי - מרן ר' יוסף קארו, ירושלים תשנ"א. מ"פ בעהר, דברי משלם, פפד"מ תרפ"ו. א"ז גרבוז (מהדיר ומבאר), תלמוד ירושלמי מסכת שקלים עם פירוש רש"ס ופירושו 'הר אפרים', ירושלים תשי"ח.	דימיטרובסקי	דינקלס	דימיטרובסקי דינקלס
ח"ז דימיטרובסקי, 'ויכוח שעבר בין מרן ר' יוסף קארו והמבי"ט', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' עג-קכג. ח"י דינקלס (מהדיר ומבאר), תלמוד ירושלמי (ברכות - ביכורים) עם פירוש רש"ס ופירושו 'אמונת יוסף', ירושלים תרצ"ד-תשכ"ז.	הקר	זק"ש	הקר זק"ש
י' הקר, 'זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לא"י 1391-1492', קתדרה 36 (תשמ"ה), עמ' 3-34. נ' זק"ש (עורך), משנה זרעים. כרך ראשון, ירושלים תשל"ב.	חיד"א	יערי	חיד"א יערי
א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז. א"מ לונץ (מהדיר ומבאר), תלמוד ירושלמי (ברכות - שביעית), ירושלים תרס"ז-תרע"ט.	ליברמן	לעהמאן	ליברמן לעהמאן
ש' ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, נויק תשי"ג, עמ' רפז-שיט. מ' לעהמאן (מהדיר), תלמוד ירושלמי מסכת ברכות עם פירוש רש"ס, מגנצא תרל"ה.	מבי"ט	מרגליות	מבי"ט מרגליות
ר' משה מטרנאי, שו"ת המבי"ט, לבוב תרכ"א. G. Margalioth, <i>Catalogue of the Hebrew and the Samaritan Manuscripts in the British Museum</i> , London 1905 (Reprinted London 1965).	עסיס, לנוסח	עסיס, לפירוש	עסיס, לנוסח עסיס, לפירוש
מ' עסיס, 'לנוסח הירושלמי של ר' שלמה סיריליו במסכת שקלים', ספר זיכרון להרב יצחק נסים, חלק שני, ירושלים תשמ"ה, עמודים קיט-קנט. - - - 'לפירוש המיוחס לחלמיד הרשב"ש למסכת שקלים', תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 129-136.	עתייה	פוקס	עתייה פוקס
ר' שלמה ב"ר שם טוב עתייה (מפרש), ספר תהילים, וינציה ש"ט. L. Fuks, R.G. Fuks-Mansfeld, <i>Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections</i> , vol. 2, Leiden 1975.	פרומקין	ראם	פרומקין ראם
א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ח-תר"צ. תלמוד ירושלמי סדר זרעים, מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא תרפ"ב. ר' דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, ורשה תרמ"ב. - - - שו"ת הרדב"ז מכ"י, בני-ברק תשל"ה. ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, ירושלים תש"ך. - - - (מבאר), ארבעה טורים עם פירוש 'בית יוסף', (מהדורת שונות). ר' שמאל די-מדינה, שו"ת מהרשד"ם, לבוב תרכ"ב.	רדב"ז, שו"ת	רדב"ז, כ"י	רדב"ז, שו"ת רדב"ז, כ"י
	ר"י קארו, אבקת	ר"י קארו, כ"י	ר"י קארו, אבקת ר"י קארו, כ"י
	רשד"ם	שוואב	רשד"ם שוואב
M. Schwab, 'Manuscrits du Supplément Hébreu de la Bibliothèque Nationale de Paris', <i>R.E.J.</i> 61 (1911), pp. 82-87.			